УДК 7.043

Л.М. Шкляева

ИДЕЛ БУЕНДАГЫ ҖИРЛЕ ХАЛЫКЛАР ЭСТЕТИКАСЫНДА ИЗГЕ ИМӘН ОБРАЗЫ

В данной статье рассматривается образ дуба в произведениях декоративного искусства, как воплощение священного (мирового) дерева архаичных верований у предков современных народов Среднего Поволжья. Опираясь на труды предшествующих исследователей, отмечаются параллели в миропонимании, связанные с охранительной функцией дуба, у финно-угорских и тюркских этнографических групп Поволжья, а также выявляются общие основания для формирования указанных представлений в мифологической картине мира, отраженной в эпосе, фольклоре и декоративно-прикладном искусстве.

Ключевые слова: народы Среднего Поволжья, мировое древо, священный дуб, художественные образы.

This article examines the origins of the cult of the sacred (world) tree in archaic traditional beliefs of the ancestors of modern peoples of the Middle Volga region. The author draws analogies of worshiping the world tree in the cultures of other peoples of the world. Based on the works of previous researchers we note parallels in the worldview associated with the protective function of the oak tree in the Finno-Ugric and Turkic ethnographic groups of the Volga region and also identify common grounds for the formation of these ideas in the mythological picture of the world, reflected in the epic, folklore and decorative arts.

Keywords: peoples of the Middle Volga region, world tree, mythological picture of the world, sacred oak, artistic images.

Идел буе халыкларының декоратив сәнгатендә дөнья агачына табыну белән бәйле образлар бар. Шуның ачык мисалы – имән агачы. Урта Иделдә үсеп утырган кодрәтле имәннәр илаһи көчләрне гәүдәләндергән һәм биредә күптәннән яшәгән халыклар аларда сыену эзләгән. Дөнья турындагы күзаллаулар системасында аларның мәҗүси культлары XVI – XVII гасырлар сәяхәтчеләренең дә игътибарын җәлеп иткән (С. Герберштейн (1557), Д. Флетчер (1591), А Олеарий (1656)). Тикшеренүләрне XVIII–XIX гасырларда яшәгән галимнәр дәвам иткән (Г.Ф. Миллер (1732 – 1765), Н.П. Рычков (1770 – 1772), П.С. Паллас (1773), А. Фукс (1834), К.Ф. Фукс (1839), П.И. Мельников (1851), К.К. Кузнецов (1885), А. Риттих (1870), П.С. Смирнов (1896)). XX гасырда А.И. Емельянов (1913, 1921), В.П. Налимов (1928), Б.А. Латынин (1930), Д.К. Зеленин (1937), Н.И. Воробьев (1953, 1956) кебек этнографларның бу өлкәдәге фәнни тикшеренүләре билгеле. Соңрак А.Ф. Ярыгин (1976), О.В. Данилов (1992), В.Е. Владыкин (1993), Н.Ф. Мокшин (1998) хезмәтләре. XXI гасырда бу галимнәрнең исемнәренә В.П. Иванов (2009), Р.Р. Исхаков (2014) һ.б. өстәлә.

Белгечләр Урта Иделдәге төрле халыкларның бердәй климат шартларында яшәгән һәм хуҗалык эшчәнлегенең бертөрле үсеш стадияләрен үткән ата-бабаларының дөнья төзелеше турындагы күзаллауларында охшашлыклар шактый булуын расладылар [Золотова, с. 5; Напольских, с. 19). Алар буыннан-буынга күчеп киләләр, кешеләрнең әйләнә-тирә табигать белән үзара хезмәттәшлегенә нигез булалар һәм эстетик кануннарда чагылыш табалар [Владыкин, с. 146].

Галимнәр билгеләп үткәнчә, урман кешеләр тарафыннан ике төрле кабул ителгән: аулак чокырлар яшерен куркыныч чыганагы гына түгел, ә азык табу, шулай ук кирәк чагында ышанычлы качу урыны да булган. Моннан тыш Идел буендагы имән урманнары кеше өчен чит-ят күзләрдән яшерелгән үзенчәлекле гыйбадәтханәләр дә булып хезмәт иткән [Ярыгин, с. 9]. Аларда үсә торган агачлар илаһи сыйфатларга ия дип саналганнар, һәм кырыс тыюлар системасы аларны сакларга кушкан. Акрынлап ышануларда иң зур агач күренә башлый. Дөнья агачы турындагы мифлар барлыкка килә [Ярыгин, с. 76]. Тикшеренүчеләрнең күбесе Идел буе халыкларының мәҗүси ышанулары тарихында «дөнья агачына» яки «тормыш агачына» табыну чорын аерып чыгарган [Полухина, с. 86]. Шул ук вакытта кайбер белгечләр «изге имәннәр»не мифик «дөнья агачы» белән тәңгәлләштерүне кире кагалар [Березкин, с. 15; Напольских, с. 27]. Әмма күпләр фикеренчә, хәзерге Урта Идел буе халыкларының борынгы бабалары өчен ул имән агачы булган, бу – яшәү тирәлегенең бердәйлеге белән дә аңлатыла.

Төрле культураларда «дөнья агачы» ролен төрле агачлар уйный. Мәсәлән, далада яшәүче төркиләрдә – мифик Байтирәк агачы [Золотова, с. 5], карел-финнарда – «Калевала» эпик поэмасы буенча билгеле «зур имән» [Кундозерова, с. 179], Скандинавия мифларында – Иггдрасиль корычагачы [Смирницкая, с. 24]. Ирландиядә биш изге агач исәпләнә, алар арасында Эо Мугна имәне [Шкунаев, с. 17] һ.б. бар. Барлык санап үтелгән очракларда кешеләр «дөнья агачы»ның төзелешен дөньяның өч өлештән торган структурасы белән тәңгәлләштереп күз алдына китергәннәр: ябалдашлары – күк (һәм анда яшәүчеләр), кәүсәсе – җир (һәм аның халкы), тамырлары – җир астындагы өлеше (мәетләр кую урыны).

Идел буе халыкларының ышануларында изге имән «җирдә тереклекне яңадан торгызу сәләтенә» ия, кагылгысыз һәм саклаучы агач саналган [Исхаков, с. 15]. Шул ук вакытта ул бердәнбер дип түгел, ә күплек санда тәкъдим ителергә мөмкин. Мәсәлән, фин-угорларның аерым территорияләрендә калган урман массивыннан бүлеп алынган изге «кирәмәт» имәнлекләре булган [Владыкин, с. 76]. «Тормыш агачы» хәзерге татарларның һәм чувашларның катлаулы этногенезына үз өлешен керткән төркиләрнең дә, фин-угор халыкларының да ышануларында әһәмиятле урын алып торган. Христианлыкка кадәрге чорда Урта Идел буе чувашлары катгый рәвештә сакланган изге имәнлекләрдәге («кирәмәт» дип тә йөрткәннәр) «зур имәннәр»гә ярдәм сорап мөрәҗәгать иткәннәр. Вакытлар узу белән, «кирәмәт»-имәнлек-

тәге табыну урыннары чокырларга күчкән. Һәм аның табигый көчкә ия вазифасы да үзгәргән: ул изге саклаучы булудан туктаган һәм төрле авырулар һәм бәла-казалар чыганагына әверелгән [Ашмарин, с. 48]. Шул ук исемдәге агач пот пәйда булган. Әмма элеккеге традицион ышануларның эзләре фольклорда сакланган: «Чуваш халкының җыр поэзиясендә җәенке ябалдашлы имән агачы – атакай, ир-ат матурлыгы символы» [Миннуллин, с. 38].

Чувашлар арасында таралган һәм Урта гасырлар катламына караган «Көмеш диңгездә имәннең тамырлары өскә таба, ә имәннең ботаклары түбәнгә үсә. Ийе (явыз рух) аларның яфракларына килеп җиткәч кенә, баланың авырып китүенә ирешәчәк» [Кагаров, с. 334] әфсен-төфсене шул турыда сөйли. Бу очракта шунысы күз алдында тотыла: көмеш диңгездәге имән яфракларына беркайчан да бернинди явыз көч тә кагыла алмаячак, димәк, бала сәламәт булачак. Элек-электән урмандагы иң биек һәм нык агач төп төрки алла – Тәңре белән элемтә каналы буларак кабул ителгән, ул үзе күктәге яклаучы булып саналган һәм халыкның иминлеген чагылдырган. XX гасыр урталарына кадәр чувашларда, урыны-урыны белән, туган йорттан еракларга чыгып киткәнче, изге имән тирәли әйләнеп йөрү гадәте сакланган. Туган илен ташлап киткән кеше имәннең саклау куәсе үзен саклар һәм кире кайтырга мөмкинлек бирер, дип өметләнгән [Исхаков, с. 16].

Идел буе халыкларының (фин-угор һәм төрки) күмәк хәтерендә хәзерге көнгә кадәр табигать күренешләренә үтә нык бәйлелек шартларында формалашкан архаик ышануларның калдыклары сакланган. Керәшен татарлары (Татарстанның Кайбыч районы) һәм чуваш (Татарстанның Аксубай районы) авылларында хәзер яшәгән халыкларның бер өлеше имәнлекләрне табыну урыны буларак кабул итә. Керәшеннәр ялгыз зур имәнне «Тәңре агачы» дип атаганнар һәм аны шифаны, уңышны, үрчемлелекне арттыручы сыйфатларга ия дип санаганнар [Исхаков, с. 14].

Халыкның этник культура яшәеше дәвамында формалашкан дөньяга карашы, аны ничек аңлавы декоратив-гамәли сәнгать образларында чагылыш тапты. Кешеләр өчен аеруча әһәмиятле булган, аларның тормышына йогынты ясаган табигать көчләре борынгыдан ук визуаль символларда гәүдәләнеш таба [Галушка, с. 5]. Әйтик, имән яфраклары һәм имән чикләвекләре образлары декоратив-гамәли сәнгать эшләнмәләрен бизәүдә тотрыклы элементларга әйләнә [Латынин, с. 33]. Аларны нәселдән килгән җирле халык һөнәрчелеге осталары тарафыннан эшләнгән предметларның үзенчәлекле бизәлешендә очратырга мөмкин. Чигүдә һәм агачны кисеп-уеп бизәк төшерүдә чәчәк-үсемлек бизәкләре композициясендә таныш яфракларның формалары очрый, зәркәнчелек үрнәкләрендә (шөлдерле асма бизәк һәм чигә асылмалары) имән чикләвекләре рәвешендәге бизәнү әйберләре табыла.

XIX–XX гасыр урталарында татар авылларында яшәүче чигүче-осталар алъяпкыч, эскәтер һәм хәтта намазлыклар чиккәндә имән

яфраклары сурәтенә аеруча еш мөрәҗәгать итәләр. Әлеге факт автор тарафыннан җыелган экспедиция материаллары белән дә раслана. Мәсәлән, Акъяр (Азеево) авылы (Татарстанның Яңа Чишмә районы) китапханә музее экспозициясендә үсемлек орнаменты төшерелгән кара намазлык күрсәтелә, аны 1923 елда тамбур техникасында С.М. Шәйхетдинова чиккән. Эшләнмәнең караңгы фонында кызгылт-сары һәм ал төстәге стильләштерелгән имән яфраклары бигрәк тә нык күзгә ташлана. Зирекле авылы (Яңа Чишмә районы) музеенда төрле төстәге бизәкләр төшереп чигелгән кызыл ашъяулык саклана (XX гасыр урталары), аның да компонентларының берсе – сары имән яфраклары. Мондый чигү үрнәкләре Актаныш районы осталары намазлыкларында да бик күп [Солтанова, с. 369]. Күрсәтелгән элементлар Татарстан декоратив сәнгатенең профессиональ осталары иҗатында да очрый. Мәсәлән, чигүче З. Бикташеваның «Болгар чәчәге» әсәрендә (2004) көзге имәннәрнең алтын яфраклары Болгар мәдәнияте символы булып хезмәт итә [Шкляева, с. 226]. Агачны кисеп-уеп бизәк төшерүче оста Р. Әхмәтовның «Минем йортым – минем мирасым» (2020) әсәрендә тормыш агачы композициядә үзәк урынны алып тора. Рәссам кодрәтле имәннең тылсымлы образын бирүгә ирешкән. Авторның идеясе буенча, агачның куе ябалдашлары Татарстан картасы абрисы белән туры килә. Көчле ботакларда гадәти булмаган җимешләр аермачык күренә, аларның һәркайсы республика гербларының берсе булып тора. Изге имән кисеп-уеп традицион бизәк төшереп эшләнгән үзенчәлекле агач йорт фонында җәелеп үскән.

Тарихи үткәнгә мөрәҗәгать итү композициядәге стиль элементларының семантик әһәмиятен ачарга ярдәм итә. Имән яфрагы һәм имән чикләвеге элек саклау функциясен үтәгән, яшәүгә сәләтне чагылдырган. Хәзерге вакытта Татарстанның профессиональ рәссамнары иҗатында үзенең тамырлары белән Болгар мәдәниятенә барып тоташучы әлеге образларның семантик әһәмияте яңадан карала. Бүген алар декоратив функцияләр үти һәм көчемлелекне чагылдыра.

Әдәбият

Ашмарин Н.И. Введение в курс чувашской народной словесности / Чувашский фольклор. Специфика жанров. Чебоксары: Типография № 1, 1982. С. 3–53.

Березкин Ю.Е. Мифологические деревья в лесу культуры // Этнографическое обозрение. М.: Изд-во «Российская академия наук» № 6, 2012. С. 3–18.

Владыкин В. Е. Культ Кереметя у удмуртов / В.Е. Владыкин // Вопросы советского финно-угроведения: Тез. докл. Саранск, 1972. С. 75–77.

Галушка Н.В. Символика элементов крымскотатарского орнамента в структуре древа жизни // Таврический научный обозреватель. 2017. № 4–2 (21). С. 3–6.

Золотова Т.А. Очерки традиционной культуры народов Поволжья. Йошкар-Ола: МарГУ. 1996. 100 с.

Исхаков Р. Р. Параллели в религиозно-мифологических картинах мира и обрядовости татар и чувашей: опыт историко-этнографической реконструкции. Чебоксары, 2013. 60 с. (Научные доклады / ЧГИГН; вып. 11).

Кагаров Е. Г. Мифологический образ дерева, растущего корнями вверх // Доклады АН СССР. Л.: 1928, серия В, № 15. С. 331–335.

Кундозерова М.В. Мировое древо и ландшафные знаки-символы его локализации (по материалам карельских эпических песен и заклинаний) // Труды Карельского научного центра Российской академии наук. 2012. № 4: Гуманитарные исследования, вып. 3. С. 178–184.

Латынин Б.А. Мировое дерево – древо жизни в орнаменте и фольклоре Восточной Европы / Известия ГАИМК. В. 69. Л.: Печатный двор, 1933. 33 с.

Миннуллин К.М. Общая символика в песенной поэзии народов Поволжья и Приуралья // Типология татарского фольклора. Казань: Мастер Лайн, 1999. – 156 с.

Напольских В. В. Мифологема мирового древа и мифологии народов уральской языковой семьи // Этнографическое обозрение. М.: изд-во РАН. 2012. С. 19–28.

Полухина А.Н. Проблемы взаимовлияния традиционных культур славян и финно-угров Волго-Камья в процессе развития этносов // Вестник Удмуртского университета. № 5. 1996. С. 85–87.

Смирницкая О.А. Корни Иггдрасиля. Эдда. Саги. Скальды. М.: Терра, 1997. 638 с.

Солтанова Р.Р. Осталар ягы // Милли-мәдәни мирасыбыз: Актаныш. 2 нче басма. Казан, 2021. 572 б.

Шкляева Л.М. Искусство вышивки Земфиры Бикташевой как часть национальной культуры татарского народа // Проблемы просвещения, истории и культуры сквозь призму этнического многообразия России (к 170-летию чувашского просветителя И.Я. Яковлева): Сборник трудов Всероссийской научной конференции с международным участием. 2018. С. 225–229.

Шкунаев С.В. Предания и мифы средневековой Ирландии. М.: Изд-во Москов. ун-та, 1991. 284 с.

Ярыгин А.Ф. Современные проявления дохристианских верований марийцев. Йошкар-Ола: Марийское кн. изд-во, 1976. 76 с.

Шкляева Людмила Михайловна,
сәнгать фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының тасвирый һәм декоратив-гамәли сәнгать бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре